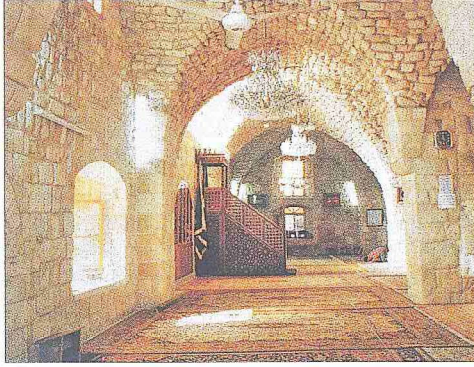

Sayda'da Deniz Kalesi Camii ve içinden bir görünüşü

Fâtımîler devrinde önemli bir ticaret şehri olan Sayda Haçlılar, Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde bu önemini kaybetmiş görünmektedir. İbn Battûta buradan Mısır'a kuru üzüm, incir gibi meyvelerle zeytin yağı ihraç edildiğini söyler (*er-Rihle*, s. 62). Şehirde tekstil, ipek dokuma, cam, toprak kap ve şeker endüstrisinin varlığı bilinmektedir. Haçlılar zamanında Sayda dokumaları gerek hristiyan hacılar gerekse tüccarlar vasıtasıyla Avrupa'ya götürülüyordu. Eyyûbîler ve Haçlılar döneminden günümüze çok az eser kalmıştır. Haçlılar devrine ait en önemli kalıntılar şehrin surları ile Kal'atü'l-bahr'dir. Daha önce Câmiu'l-muhtesib adıyla bilinen ve Sayda'nın zamanımıza ulaşan en eski camisi olan Bâbüsserâyâ Camii 598 (1202) yılında Şeyh Ebû'l-Yümn İbn Ebû'l-Hak tarafından yaptırılmıştır. Haçlılar devrinde inşa edilen bir kilisenin kalıntıları üzerinde Memlûkler tarafından VII. (XIII.) yüzyılda yaptırılan el-Câmiu'l-Ömerî el-Kebîr bulunmaktadır. Yine Memlûkler devrinde 775'te (1373) inşa edilen sahildeki Câmiu'l-bahr günümüze ulaşmıştır. Memlûkler döneminde Kıbrıs'ı üs edinen Templier şövalyeleriyle Cenevizliler, Sayda ve civarına pek çok defa yağma akınlarında bulunmuş ve bu sebeple Memlûkler şehir surlarını tekrar tahkim etmek zorunda kalmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 181; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme* (trc. Abdülvehhab Tarzi), İstanbul 1950, s. 23; İbnü'l-Kalânîsî, *The Damascus Chronicle of the Crusades* (trc. H. A. R. Gibb), London 1967, s. 87, 91, 101, 107-108, 121-122, 346; Şerîf el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk*, Beyrut 1409/1989, I, 370-371; William of Tyre, *Târîhu'l-hurûbi's-Sâlihiyye* (trc. Süheyl Zekkâr), Dimaşk 1990, I-II, bk. İndeks; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 437-438; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 431; X, 60, 176, 456, 479-

480; XI, 541-543; XII, 29; Bûndârî, *Sene'l-Berki's-Şâmî* (nşr. Fethiye Nebrâvî), Kahire 1979, s. 304-305; Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn* (nşr. İbrâhim Zeybek), Beyrut 1418/1997, I, 267, 376, 384; III, 26-27, 44, 314-323, 411-415; IV, 139; İzzeddin İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-haîre fi zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre* (nşr. Sâmî ed-Dehân), Dimaşk 1962, s. 92-93, 98-100; İbn Abdûz-zâhir, *er-Ravzü'z-zâhir fi streti'l-Meliki'z-Zâhir* (nşr. Abdülazîz el-Huveytî), Riyad 1396/1976, s. 292, 330-332; İbn Battûta, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dârü Sâdir), s. 62; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), IV, 115, 183, 208, 209; XIV, 44, 57, 68, 77; Makrîzî, *Sülûk* (Ziyâde), I/2, s. 303; I/3, s. 765-766, 769, 985-987; II/1, s. 28; F. C. Eiselen, *Sidon: A Study in Oriental History*, New York 1907; R. Stephen Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, Albany 1977, s. 75-77, 106, 108, 134, 142, 194, 324-325, 355; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 212; II, 72-76, 247, 387; III, 53, 84, 86, 89-90, 163, 236, 262, 287, 334, 355; Abdülazîz Sâlim, *Târîhu medîneti Sayda fi'l-'usûri'l-İslâmiyye*, İskenderiye 1986; Ramazan Şeşen, *Selâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 113, 131, 308; amlf., *Salahaddin'den Baybars'a Eyyûbîler Memlûkları (1193-1260)*, İstanbul 2007, s. 35, 154-155, 218, 265; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular Tarihi*, Ankara 1989, s. 133-134; Benjamin Z. Kedar, "The Subjected Muslims of the Frankish Levant", *The Crusades: The Essential Readings* (ed. T. F. Madden), Oxford 2002, s. 233-264; M. Adnan Bakhit, "Sidon in Mamluk and Early Ottoman Times", *Osm.Ar.*, III (1982), s. 53-68; P. Schwarz, "Sayda", *IA*, X, 260-262; M. Lavergne, "Şayda", *El²* (İng.), IX, 99-100.

CENGİZ TOMAR

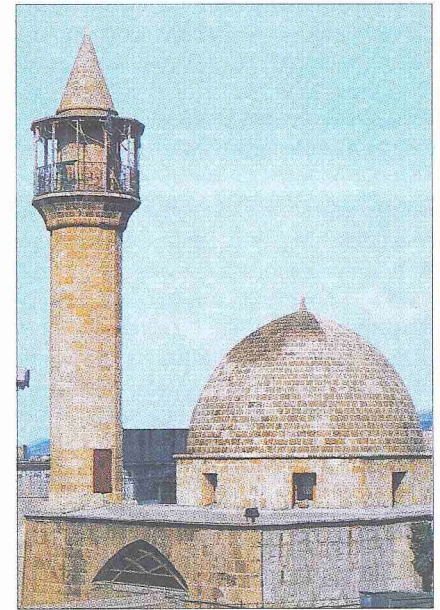
Osmanlı Dönemi. Sayda, Yavuz Sultan Selim'in 922 (1516) Mercidâbık zaferinden sonra Osmanlı ülkesine katıldı. Osmanlılar, Suriye ve Filistin'de ele geçirdikleri bölgeleri vilâyet-i Arab adıyla teşkil ettikleri beylerbeyliğe bağladılar. Sayda, Şam sancağının bir kaza merkezi olarak teşkilâtlandırıldı. XVI. yüzyılın ilk yarısında bu konumunu koruyan Sayda'nın, 975-982 (1568-

1574) yıllarını kapsayan sancak tevcih defterinde Beyrut ile birlikte bir sancak durumuna getirildiği görülmektedir. Yine 986-995 (1578-1587) yıllarını ihtiva eden sancak tevcih defterinde Beyrut ve Sayda bir sancak olarak kaydedilmiş, ancak yanına "merfû"dur (sancaklıkları kaldırılmıştır) kaydı düşülmüştür. Sayda ve Beyrut, 1016'da (1607) hazırlanmış olan Ayn Ali Efendi Kanunnâmesi'nde ayrı birer sancak şeklinde Şam eyaleti sınırları içerisinde gösterilmiştir.

Osmanlı idaresi altındaki Sayda'nın fizikî durumuyla ilgili bilgiler XVI. yüzyılda tutulmuş tahrir defterlerinde yer alır. Buna göre Sayda üç müslüman ve bir yahudi mahallesine sahip küçük bir kasaba hüviyetindedir. Müslüman mahalleleri Kale, Dekakin ve Bahr isimlerini taşır. Bu defterlerden 977 (1569-70) tarihli olanına göre şehirde 530 hâne, 230 mücerret müslümanla yirmi beş yahudi ve üç cizye mükellefi hristiyan nüfusu yaşamaktaydı. Söz konusu rakam şehrin 3000 dolayında bir nüfusa sahip olduğunu gösterir.

Sayda, XVII. yüzyılın başlarında Lübnan'ın güçlü Dürzî ailelerinden Ma'noğlu Fahredin'in hâkimiyet sahası içerisine girdi. Onun 1022 (1613) yılındaki isyanının bastırılmasının ardından Osmanlı Devleti bu bölgeyi daha iyi kontrol edebilmek amacıyla Sayda, Safed ve Beyrut sancaklarını Şam'

Sayda Kihâ Camii

dan ayırarak Sayda eyaleti adıyla yeni bir beylerbeylik teşkil etti. Ancak Fahreddin'in 1027'de (1618) bölgeye dönmesine izin verilmesinden öldürüldüğü 1635 yılına kadar şehir tekrar onun nüfus bölgesinde yer aldı. Bu dönemde Fahreddin, Avrupa'dan beraberinde getirdiği mühendis, mimar ve sanatkarlarla şehri büyük ölçüde imar ettirdi. Yaptırdığı müstahkem saray bugün harap olmasına rağmen Avrupalı tüccarlar için inşa ettirdiği Fransız Hanı hâlâ ayakta. Bölgede ipek sanayi ve ziraatın canlanması için büyük çabalar gösterdi. Evliya Çelebi XVII. yüzyılın ikinci yarısında uğradığı Sayda'nın kale, liman ve ziyaretgâhlarını etraflıca anlatır. Müellif ayrıca üç mahallesi olan şehirde 1200 ev, altı cami (Yenicami, Câmîu'l-bahr, Kethüdâ Camii, Kutışoğlu Camii, Câmîu's-sûk ve Ber-rânî), yedi medrese, üç hamam, dört han ve 400 kadar dükkân bulunduğunu yazar. İskele başındaki Frenk Hanı'nda Batılı konsolosların oturduğunu ve buranın 300 odalı kale gibi bir yer olduğunu, fakat şehirde bedesten bulunmadığını belirtir.

Sayda 1163'ten (1750) itibaren Zâhir el-Ömer'in nüfus bölgesi içerisinde yer aldı. Onun 1189'daki (1775) isyanının bastırılmasının ardından iki defa Sayda beylerbeyliğine getirilen Cezzâr Ahmed Paşa bölgede kontrolü sağladı. Şehir, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isyanı sırasında oğlu İbrâhim Paşa'nın 1831 Suriye ve Anadolu seferi sonucu Mısır valiliğinin denetimine girdi. Gelişmeler karşısında İngiltere ve Avusturya'nın yardımıyla hareket eden Osmanlı kuvvetleri, bütün Filistin ve Suriye'den Mısır askerlerini çıkararak Osmanlı hâkimiyetini yeniden kurdu.

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Sayda ekonomik ve idarî yönden önemini kaybetmeye başladı. Bölge ticaretinin merkezi tedricen Beyrut'a kaydı. O yıllarda meydana gelen deprem şehre büyük zarar verdi. Bu gelişmelere bağlı olarak Osmanlı Devleti, 1865 Vilâyet Nizamnâmesi'nin ardından Sayda vilâyetini lağvederek Suriye vilâyetiyle birleştirdi. Sayda bir kaza merkezi konumuna getirilip vilâyetin Beyrut sancağına bağlandı. Ancak oldukça problemlili olan bölgeyi Şam'dan idare etmenin zorlukları görülünce 1888'de gerçekleştirilen yeni bir idarî düzenleme ile Beyrut vilâyeti teşkil edildi. Sayda yine Beyrut sancağına bağlı bir kazanın merkeziydi. XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında portakal, limon, mandalina, muz ve badem ağaçlarıyla dolu bahçeleriyle ünlü olan Sayda'da altı cami, sekiz zâviye, dört kilise, dört hamam, bir rüşdiye, biri gayri müs-

limlere mahsus üç mektep, üç sabunhâne, birkaç debbağhâne ve üç ipek fabrikası mevcuttu. Şehrin ortasında Sâhatüsse-râyâ denilen bir meydan ve küçük bir havuz vardı. Sayda'nın en yüksek noktasında Fransa Kralı IX. Louis tarafından yaptırılan kale yer alıyordu. Küçük bir ada üzerinde yer alan Kal'atü'l-bahr kâgir bir köprüyle sahile bağlanmıştı. Sayda, şehri güneyden kuzeye katederek Kal'atü'l-bahr önünde son bulan geniş bir tek caddeye sahipti. Şehrin mağazaları ve ticarî işletmeleri bu caddenin bağlantıları olan Şâkiriye, Tarîkulkâmîle ve Beyrut caddeleri üzerinde bulunuyordu. Kuzey ve güney limanları kumla dolduğundan büyük gemiler artık yanaşmamaktaydı.

Sayda şehrinde 1893-1895 yıllarında 8287'si müslüman, 2448'i gayri müslim 10.735 kişi yaşamaktaydı. Bu nüfus 1900-1901'de 11.970'e yükseldi. Bunun 9299'u müslümanlardan, 2731'i gayri müslimlerden meydana gelmekteydi. 1908 yılında 12.627 olan şehrin nüfusu 1916-1917'de 14.167 kişiye yükseldi. Bu nüfusun 11.398'ini müslümanlar, 2769'unu çeşitli din ve mezheplere mensup gayri müslimler oluşturmaktaydı. Sayda, I. Dünya Savaşı'nın ardından Ekim 1918 başında İngilizler tarafından işgal edildi. Nisan 1920'deki San Remo Konferansı'nda bütün Suriye ve Lübnan topraklarıyla birlikte Fransız manda yönetimine devredildi. Fransa'nın Eylül 1921'de Büyük Lübnan Devleti'nin kurulduğunu ilân etmesiyle bu devletin sınırları içerisinde yer aldı. Şehir, 1948 Arap-İsrail savaşı ve sonrasındaki gelişmelerin ardından yoğun bir Filistinli göçmen akınıyla karşı karşıya kaldı. 1946'da 15.000 kadar olan şehrin nüfusu bu hadiselerle büyük bir patlama gösterdi. Şehrin 1980'de 117.000 kişiye ulaşan nüfusunun yarısını Filistinli göçmenler oluşturmaktaydı. Sayda giderek Filistinli gerillaların merkezi olmaya başladı. Bu gerillaların sınırı geçerek İsrail'de gerçekleştirdikleri eylemler 1970'lerin ortalarından itibaren Lübnan-İsrail ilişkilerinin bozulmasına yol açtı. Birkaç defa yoğun İsrail bombardımanına mâruz kalan Sayda 1982'de işgal edildi. Lübnan'daki İsrail işgali 17 Mayıs 1983 antlaşması gereğince 1985'te son buldu. Sayda'nın 2003 yılındaki nüfusu 140.000'dir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 383, s. 391-401; nr. 401, s. 475-478; nr. 430, s. 332-334; nr. 543, s. 339-351; BA, MD, nr. 80, s. 141; BA, MAD, nr. 563, s. 155; BA, KK, Ruus, nr. 252, s. 71; Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriye* (nşr. Ahmet Demir, ed. Bülent Arı), Ankara 2002, s. 733-735; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*

(Dağlı), IX, 213-215; *Salnâme-i Vilâyet-i Suriye* (1298), s. 142-143; *Salnâme-i Vilâyet-i Beyrut* (1311-1312), s. 391-395; (1318), s. 154; (1326), s. 239-245; Mehmed Refik – Mehmed Behcet, *Beyrut Vilâyeti I: Cenûb Kısmı*, Beyrut 1335, s. 311-328; U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine (1552-1615): A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri*, Oxford 1960, s. 47-48; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1970, V, 129-131, 199-201; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete: 1550-1650*, İstanbul 1978, s. 142, 159; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanun-nâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1996, IX, 35; Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliği'nin İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/1, Elazığ 2003, s. 362-363, 366; P. Schwarz – [Metin Tuncel], "Sayda", *İA*, X, 260-262; Feridun Emecen, "Zâhir Ömer", a.e., XIII, 455-456; a.mlf., "Ma'noğlu, Fahreddin", *DİA*, XII, 80-82; M. Lavergne, "Sayda", *EP* (İng.), IX, 99-100; Şit Tufan Buzpinar, "Lübnan", *DİA*, XXVII, 251-253.

ERSİN GÜLSOY

SAYDELE

(bk. ECZACILIK).

es-SAYDENE

(الصيدنة)

Birûnî'nin

(ö. 453/1061 [?])

eczacılıkla ilgili eseri.

Bazı kaynaklarda *Kitâbü's-Şaydele* olarak zikrediliyorsa da (İbn Ebû Usaybia, s. 459) müellif eserine *Kitâbü's-Şaydene* adını vermiştir. Eser kısa bir mukaddime ve yine kısa beş fasılla ilâçların tarif ve tavsifini içeren çok geniş bir listeden oluşmaktadır. Birûnî, 442 (1050) yılında seksen yaşlarında iken yazdığı kitabın istenilen biçimde tamamlanabilmesi için dönemin hekim ve eczacılarından dostu Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed en-Nehşâî'den yardım almıştır.

Alfabetik sırayla düzenlenen eserin mukaddimesinde eczacılık (saydele) ilminin tıp açısından taşıdığı öneme dikkat çekilir ve geleneksel tasnife uygun biçimde ilâçlar basit (müfred) ve birleşik (mürekkeb) adı altında ikiye ayrılır. Birleşik ilâçlar da yapı maddeleri itibarıyla nebâtî, hayvânî ve kimyevî olmak üzere gruplandırılır. İlâçlar tanımlanırken yararları yanında zararlarından ve yan etkilerinden bahsedilerek perhiz ve gerekli besinlerle iyileşme sağlandığı sürece hastaya ilâç verilmemesi önerilir. İlk ve Orta çağlarda eczacılık büyük ölçüde bitkisel ilâçlara dayandığından her farmakolog gibi aynı zamanda botanist